

Трудът на Джеймс Ф. Кларк “Библейските дружества,
американските мисионери и националното възраждане на
България”

Пенка Ангелова

Това е заглавието на дисертацията, която през юни 1937 г. Джеймс Франклин Кларк представя и за която през февруари 1938 г. Харвардският университет му присъжда степента доктор по философия (хуманитарните науки) – специалност история. Може само да се съжалева, че тя е публикувана едва през 1971 г. като фототипно издание на машинописния текст от Арно прес и Ню Йорк Таймс¹.

Известен е и пътят, изминат до нейното появяване. В своята студия “Нови данни за нашето възраждане. Ролята на Америка в Българското възраждане” проф. Иван Шишманов², продължавайки започнатия диалог (от 1894-1898 г.) с проф. Лео Винер пита “не би ли се намерил някой в Америка да прегледа цялата архива на американската протестантска мисия ... и да извлече всичко по-интересно из рапортите на мисионерите върху състоянието на нашето образование.” Той отново се връща към този въпрос в една от последните си студии³. Американските му колеги не остават равнодушни и към 1930 г.⁴ проф. Уилям Ленджър обсъжда със своя докторант Джеймс Кларк проект за дисертация, изследваща ролята на американските протестантски мисионери в националното възраждане на България⁵. Както

¹ James F. Clarke. Bible Societies, American Missionaries and the National Revival of Bulgaria. Arno press & The New York Times, New York, 1971 (358 p.)

² Български преглед, год. IV, 1898, кн. 1, с. 77.

³ Ив. Д. Шишманов, Увод в историята на българското възраждане.- В : България 1000 години. София, 1930, с.279-319.

⁴ Биографичните данни тук и по-нататък в текста са от автобиография, предоставена ми от проф. Джеймс Кларк през 1981 г ; Н. Генчев, П. Ангелова, Джеймс Ф. Кларк (1906-1982). - В: в-к АБВ, 8 февр. 1983, с.12, и най-вече въвеждащата студия на проф. Денис Хупчик. – Вж. The Pen and the Sword: Studies in Bulgarian History by James F. Clarke. Edited by Dennis P. Hupchik, New York, 1988, p. I – XIX.

⁵ Предложеният от Джеймс Кларк проект предизвиква известна съпротива и продължителни дискусии в Дисертационния съвет на Харвардския университет, тъй като се е смятало, че липсва подходящ изворов материал.(Вж. D.Hupchik. Op.cit., p.XI).

сам Кларк отбелязва в увода на своя дисертационен труд “това проучване е отчасти резултат от изследване, предложено от проф. Шишманов... то включва и материали, които той не е имал предвид от Британското и чуждестранно библейско дружество”.⁶

Дисертацията е плод на системни усилия за получаването на образователни и научни степени и изследвания (бакалавърска степен в Амхърст Колидж с отличие Фи Бета Капа, магистърска степен в Харвардския университет, със стипендии на Харвардския университет (1928–29 г.) и Амхърст Мемориал (1930–31 г.) и самостоятелни проучвания в България през 1931–33 г., където общува с известни български учени⁷. За избора на темата допринасят и внушенията на проф. Уилям Ленджър, който настоява, че архивите на Американския съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина (АСПМЧ)⁸ могат да бъдат обещаващ исторически източник.⁹

Същинските мотиви за разработването на тази дисертация се съдържат в личността на Джеймс Кларк и неговия произход¹⁰. Той е третото поколение на известната фамилия Кларк, която в продължение на повече от 120 години работи в България и за България. Американският изследовател и биограф на проф. Джеймс Кларк проф. Денис Хупчик, който през 1988 г. издава студиите му за България,¹¹ предлага детайлен разказ за формирането на младия българист. Първи податки за настойчивите му търсения Хупчик намира в така наречената “Съботна нощна книга” (личния дневник на Кларк). Още в

⁶ James F. Clarke. Bible Societies, Preface.

⁷ Вж. J. F. Clarke. Op. cit., Preface. Петдесет години Кларк ще носи в сърцето си чувството на признателност и благодарност към тези хора, определили съдбата му на българист и ще ги назове и в последното си интервю за българските медии, така както го е направил и в увода на дисертацията си: Стефан Бобчев, Йордан Иванов, Васил Златарски, Михаил Арнаудов, Петър Ников и други. Вж.: в-к Поглед, бр. 10, 9 март 1981 г.

⁸ American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) – Американски съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина, основан през 1810 г., който става най-голямото мисионерско дружество в Америка (Вж. Дж. Ф. Кларк, Американците откриват българите, 1834-1871 г. – В: България в света от древността до наши дни. Т. 1, 1979, с. 477) – по-нататък в текста означаван като Американски съвет.

⁹ J. F. Clarke. Op. cit.

¹⁰ Изглежда, че искрената привързаност на проф. Кларк към българската тематика и България за дълго е подхранвала у български историци тезата за българския му произход. Дори до наши дни редица изследователи романтично приемат и лансират тази теза, без да привеждат аргументи. (Срв. В. Тодоров, ”Из моето житие-битие” (Спомени на проф. Веселин Трайков за Македония).-В: Studia balcanica, кн. 24,София, 2003, с.401).

¹¹ The Pen and the Sword: Studies in Bulgarian History by James F. Clarke. Edited by Dennis P. Hupchik, New York, 1988 (532 p.)

Харвард Кларк осъзнава смисъла на своя живот като работа в сферата на науката за представяне пред американското общество историята, езика и традициите на българите.¹² У него протестантската идеята за мисия се трансформира в научна дейност. Към тази научна дейност до последните си дни той се отнася като към мисия, следвайки примерите на своя баща и знаменития си дядо преподавателя д-р Джеймс Франклин Кларк.

Последният пристига в Пловдив през 1859 г. Дейността му сред българите започва с откриване на първото американско училище за момчета в Пловдив (1860–1869 г.)¹³ преминава през многобройни пътувания по българските земи, проповеди, продажби на българския превод на Библията и прочие. Може да се допусне, че в работата на Роберт колеж известно отражение има и опитът в Пловдивското училище – най-вече продължителните дискусии за неговия характер, за езика на преподаване, апробирането на някои учебни дисциплини и учебни помагала. Преподавателят Кларк подпомага и издаването на десетина американски учебници на български език¹⁴. Джеймс Кларк е първият чужденец посетил Батак¹⁵ и изготвил подробен доклад за пострадалите селища. В продължение на 6 месеца (28 август 1876 г.–1 март 1877 г.) той работи като координатор при разпределението и разнасянето на помощи за пострадалите в Пловдивска област. Тези помощи са предоставени от два фонда - на Централния благотворителен комитет за България със седалище в Цариград и фонда на лейди Емили Странгфорд.¹⁶ През 1891 г. към мисионерската дейност на преподавателя Джеймс Кларк се присъединява и синът му Уилям, отначало в Банско, а по-късно в Монастир (Битоля), където оглавява станцията на протестантската мисия (1905-1915). За фамилията Кларк „безредиците в Македония” след 1878 г. са естествено продължение на въстанието от април 1876 г. Техните обширни свидетелства и прецизни консултации до голяма степен формират официалната американска позиция по събитията в България,

¹² D. Hurchik. Op. cit., p. IX – XI.

¹³ Н. Генчев, Възрожденският Пловдив (Принос в Българското духовно възраждане). Пловдив, 1981, с. 281 и сл. и посочената там литература и извори.

¹⁴ Дж. Ф. Кларк. Американците откриват българите, с. 482; Срв. М. Стоянов. Българска възрожденска книжнина, т. I, 1957, с. 48, 49, 68, 75 – 77, 283, 353, 369, 428

¹⁵ А. Пантев. Архивът Кларк в България. - Векове, 1985, кн. 5, с. 64.

¹⁶ Т. Несторова. Американските мисионери сред българите (1858 - 1912), София, 1991, с. 88-89.

както и изводите на комисия Карнеги за териториалните граници на българския етнос до Първата световна война.¹⁷ През 1934 г. фамилията Кларк напуска България, но тя вече е оформила своето продължение в българистиката в лицето на младия Джеймс Франклин Кларк¹⁸.

Сега вече е по-понятно да се представи резюме на съдържанието и постиженията на дисертацията.¹⁹ Тя съдържа увод, въведение, 15 глави и библиография. Последната е съставена от две части:

Материали за изследване на протестантската мисия и на Българското възраждане. Те са разделени на две главни групи: английски и протестантски извори за библейските и мисионерски дружества, и втора, включваща източници и литература върху Българското възраждане. (I. Materials for a Study of Protestant Missions and the Bulgarian Renaissance, p. 309; II. Alphabetical List of Works Cited: A. Untransliterated Titles , p. 321;). Като най-важна за темата се определя кореспонденцията на представители на Британското и чуждестранно Библейско дружество в Русия и Леванта, съхранявани във Байбъл Хаус (Bible House) в Лондон (направено е описание на ползваните материали) или публикувани (доклади, мемоари и коментирани

¹⁷ А. Пантев. Пос. съч., с. 65.

¹⁸ Роден на 5 юни 1906 г. в Монастир (Европейска Турция), днес Битоля (Р. Македония), втори син на Уилям и Марта Кларк и кръстен на знаменития си дядо Джеймс Франклин Кларк (Вж. D. Hupchik. Op. cit., p. IX).

¹⁹ James F. Clarke. Bible Societies. American Missionaries and the National Revival Introduction: The Bulgarian Renaissance, p. 1.

Contents:

I. The Russian Bible Society, p. 29

II. Native Efforts: Neamts and Sofroni of Vratsa, p. 51

III. Vuk Karadzhic and the Russian Bible Society, p. 72

IV. The Gospel of St. Matthew according to Teodosi of Bistritsa, p. 88

V. Native Efforts Contimed: Sapunov, p. 111

VI. The British and Foreign Bible Society in The Levant, p. 132

VII. Ilarion of Tirnovo: His Place in Bulgarian History, p. 147

VIII. Problems of Authorship, p. 164

IX. Sapunov Rejected, p. 179

X. Neofit Rilski and Educational Reform, p. 200

XI. Translating the New Testament, p. 225

XII. Printing the New Testament, p. 239

XIII. The American Missionaries, Fotinov and the Smyrna Press, p. 251

XIV. The Distribution of the New Testament and its Effect on American Missionary Interest, p. 269

XV. An End a Beginning, p. 291

APPENDIX I A. Patriarche of Constantinople, p. 306

B. Metropolitans of Ugrowallachia (Bucharest) , p. 307

C. Metropolitans of Tirnovo, p. 307

от Честович и Пипин). Втората важна колекция са архивите на Американският съвет, съхранявани от 1929 г. в Андовърската библиотека на Харвардския университет в Кеймбридж, щат Масачузетс. Използвани са също така архивите на мисията в София, докладите на преподобния Кларк, дневниците на Илайъс Ригс. От публикуваните американски източници се отдава предпочитание на тези на Р. Андерсън за историята на Съвета в Османската империя, спомените на д-р Ригс и Сайръс Хемлин. Единственото конкретно изследване до момента е това на Уилям Хол-младши върху дейността на мисиите в България след Освобождението. На български език са публикувани ценни материали в Юбилейния сборник по случай 15 годишнината от началото на евангелската и мисионерска работа в България (1909 г.) Специално изследване върху преводите на Новия завет не е правено, въпреки че тези на Неофит Рилски до 1866 г. са единствени и претърпяват 6 издания в 30 хиляди екземпляра. С оглед преводите на Библията е направен преглед на българските библиографии за периода 1806–1877 г. от чужденци (Караджич, Копитар, Венелин, Априлов, Соловьев, Шафарик, Иречек, Погорелов и др.) и български автори (Теодоров-Балан, Начов, Котинчев, Андреев и др.

Протестантската мисионерска литература като част от българските старопечатни книги, включва издание на Библията (или части от нея), трактати, учебници и допълнителни издания, общо около 130 заглавия (Томов, Милева, Погорелов, Лаучи, ръкописи в Андовърската библиотека, библиотеката на Библейското общество в Лондон, Народната библиотека в София). В случая те са разглеждани като източници на изследването. (App. II. Editions of the New Testament to 1871, p. 308; V. Transliterated Titles, p. 336).

Като друг важен извор се посочват издадените или неиздадени писма, мемоари или документи на дейците на Българското възраждане (Н. Геров, Неофит Рилски, Архив на Възраждането, Селимински, Кисимов, Стамболски, Илиев, Карапетров и др.) Консултирани са дипломатическа кореспонденция, пътешественическа литература и др. Направен е анализ с оглед на темата на изследвания на Ив. Шишманов, П. Ников, Б. Пенев, М. Арнаудов и др.

II. Азбучен списък на цитираните трудове (с. 321-358) съдържа над 450 заглавия на английски, френски, немски, чешки, руски и български език.

Заглавията на кирилица (около 280) са транслитерирани по система, създадена от автора.

Във въведението, озаглавено “Българското възраждане” (с. 1-28) България, поради особеностите на географското си положение и характера на турското владичество е определена като “първата европейска държава, която попада под османско владичество и почти последната, която получава своята независимост”. Тази независимост, “резултат на чужда помощ е и кулминацията на нейното собствено национално Възраждане, процес, който включва множество фактори, едновременно революционни и еволюционни по своя характер”. Те са анализирани в категориите: политически, икономически, религиозни, социални, с акцент върху интелектуалното и културното развитие. Чуждите влияния (сръбско, гръцко, руско, румънско, чешко, полско, италианско, френско) върху Българското възраждане са интерпретирани многопластово с отчитане на променящия се интензитет.

До XIX в. е направен само един опит, при това неуспешен, от страна на протестанти да обърнат внимание на българите. Той е свързан с Южно-славянската реформация и имената на Унгнад и Трубар, чиято литературна дейност има голямо значение за словенци и хървати чрез превод на Библията, считан неправилно за подходящ и за българите. Същинските протестантски мисии сред българите са резултат от работата на американски и английски мисионери и следва да се разглеждат в непосредствена връзка с политическите интереси на тези страни. Кларк определя английския интерес към България като “предимно политически”, насочен към запазване и реформиране на Османската империя и противопоставяне на влиянието на Русия, и схващан понякога от самите българи като пречка за националната им кауза. Приносът на Америка за Българското възраждане е тъждествен на дейността на протестантските мисионери и е определен като “незначителен и филантропски”. Дейността на мисионерите в редица случаи е подпомагана и от дипломатически представители, като в същото време е валидно и обратното въздействие, особено що се касае до Америка.

Според Кларк в литературата на английски се срещат твърде преувеличени твърдения за ролята на протестантските мисионери (например “първите печатници в Османската империя са протестантски”, “първата книга

на български език е Библията” и др.) Неверни твърдения има и от страна на българската пропаганда (“Библията е първата творба написана на роден език на Балканите”, “70 от първите 100 книги на съвременен български са издадени със съдействието на американските мисионери” и др.). В редица случаи дейността на мисионерите е омаловажавана поради тяхната идентификация с протестантизма. И в двата случая една от основните причини е недостатъчното познаване на фактите.

Историята на протестантските мисии в България и на Българското национално възраждане през XIX век имат значими допирни точки. Четенето на Библията на роден език е първостепенна цел на протестантските мисии. Тя е осъществявана чрез преводи на Библията и тяхното разпространение и повишаване нивото на образованост. Не може да се сравнява превода на Библията от XIX век със значението на първия превод направен 1000 години по-рано. Но може да се каже, че протестантските мисии имат дял за формирането на литературен български език. Преводът на Новия завет от 1840 г. и пълното издание на Библията от 1871 г. оказват влияние върху развитието и стандартизацията на езика, подпомагат българите да отхвърлят властта на Цариградската патриаршия. Детайлното проследяване на тези събития откроява усилията на местните дейци, чуждите влияния и етапите на сътрудничество с Британското и чуждестранно библейско дружество и американските протестантски мисионери.

В първата глава “Руското библейско общество” (с. 29-50) се проследяват началните стъпки за издаването на български превод на Библията с помощта на протестантски мисионери. Мощното движение да бъде извършена християнизация и европеизация на света през XIX век има за своя кулминация създаването на многобройни мисионерски и библейски дружества в цяла Европа и Америка. Британското и чуждестранно библейско общество е създадено през 1804 г. с цел “да се предаде Божието слово на хората на техния роден език”. Скоро се установява, че сравнително малко хора могат да четат на родните си езици и това прибавя към мисионерските усилия подпомагането на училища в Англия и чужбина. Дружеството обръща поглед и към огромната Руска империя, като възможно поле за действие. Руското библейско общество, като подразделение на Британското и

чуждестранно библейско общество е създадено с имепаторски указ от 14 януари 1813 г.и с активното съдействие на княз А. М. Голицин от руска страна и протестантските мисионери Джон Патерсън и Робърт Пинкертън. Тъкмо последният е този, който се свързва с българския превод на Библията. В началото на 1816 г. той предприема дълго (7000 мили) пътуване от Санкт Петербург до Одеса. При вида на Одеското пристанище Пинкертън е силно обнадежден за възможността Библията да се разпространява сред много народи. Маршрутът му преминава през Кишинев и на път за Полша е задържан в карантинната станция Добусари, където на 7 юли 1816 г. пише дълго писмо, описвайки своите първи стъпки за създаването на модерна българска Библия. В него той описва срещата си с Гавриил, Екзарх на Молдова и арменския митрополит Григорий. От двамата духовници Пинкертън узнава за вече съществуващ частичен превод на български направен от свещеник в Букурещ и решава да се заеме с неговото издаване. Той получава уверение, че в новосъздадената типография на Екзархията може да бъде отпечатан и български вариант, като и да бъде издирен чрез български духовници по-добър превод. Идеята за българския превод го съпътства по време на пътуването му чак до Виена, където излага своите проекти пред княз Клеменс фон Метерних и търси подкрепата на австрийското правителство за преводи на Библията на езиците на славянските народи. Във Виена Пинкертън общува и с Йерней Копитар. Неговият пространен доклад от 28 август 1816 г. го представя като един от най-тънките познавачи на славянските езици сред английското общество. Особен интерес представляват преценките му за българския език, който смята за толкова променен, че се колебае да го включи сред деветте славянски езика и дотолкова отдалечен от първообраза, че се съмнява дали българите разбират славянската Библия. Той поставя българския в една група с руския и сръбския езици, като последния счита за силно русифициран. Той определя българите на половин милион и смята, че те напълно оправдават усилията му в Кишинев за превеждане на Библията на техния език Сведение за тези първи стъпки се съдържат и в писмо на Гавриил.

Втора глава “Местните усилия: Нямц и Софроний Врачански” (с. 51-71) е посветена на усилията на българските дейци в преводите на библейски текстове. Идеята за превод на Библията на говорим български език се заражда

в умовете на неколцина образовани българи преди и паралелно с това да се захване Руското библейско общество. Най-малко един превод на Новия завет е направен през втората половина на XVIII век. Позовавайки се на изследванията се допуска, че по времето когато Руското библейско общество поема инициатива за превод за българите не се е осъзнавало, че те са хората, за които е предназначен оригиналният славянски превод, направен от св. св. Кирил и Методий. Кларк обяснява това със степента на развитие на славистиката. Съвременните българи не са споменати и от Александър Востоков (1820 г.) в размислите му за славянската църква.

Прежеждането на библейски текстове на говорим език датира от XVI век. Лингвистично те представляват началото на модерната българска литература (примера с дамаскините, които съдържат библейски текстове и дори са сред първите отпечатани книги). Но по своя дух и съдържание те остават в средновековието и това е мястото, където Паисий се различава от тях. С появата на първите славянски печатници и особено тези на Божидар Вукович (Виена, 1519 г.), Згурович (Венеция, 1566 г.) и др. от т.н. среднобългарски книги са отпечатвани и във влашки и молдавски манастири, както и в Румъния и Сърбия. От средата на XVII в. руските църковни книги придобиват широко разпространение и през XVIII в. имат монопол до такава степен, че русифицираният църковнославянски започва да се смята за идентичен на езика на Кирил и Методий. Елисаветинската библия (печатана в Москва) се разпространява безплатно или съвсем евтино от правителството чрез руски консули на юг от Дунава. До XIX в. българската книжовност се развива в манастирите и особен акцент в случая е поставен върху този в Нямц (Молдавия), станал главен център на славянското обучение. С него се свързва дейността на Григорий Цамблак (1403-1406 г.), ученик на Евтимий и връзка между културите на българи, сърби и руси. В 1895 г. А. И. Яцимирски намира ръкопис на целия превод на Новия завет на български, подобен на тези създавани от Нямцката школа през XVIII век под ръководството на Паисий Величковски.

Преводи на говорим език на Светите писания се откриват и в творбите на Софроний Врачански, определен като връзка между Паисий Хилендарски и XIX в. Обръща се внимание върху потеклото му, родното му място, голямата

му всеотдайност към паството, но най-вече на книгата му „Неделник“ (1806 г.). Тази книга има особено значение за историята на българския църковен превод. Акцентът е потърсен в предговора, където Софроний пише: „... сред нашия български народ има много необразовани хора, които ... не могат да разберат светите слова и по-специално Светите завети. И като не знаем и не можем да го разберем, тогава ние не можем да бъдем последователи на Небесното царство. Поради тази причина аз имах желанието... да се опитам ... да превода тези завети ... от славянски и гръцки езици на кратичък и простичък български заради християнското духовно благоденствие.” Софроний обяснява, че е ползвал думи от турски и руски език поради неразвитостта на българския. Езикът на тази му творба не е така популярен както на автобиографията му, което се обяснява с естеството на нейното религиозно съдържание. Използван е източният говор, но с известни добавки и от западния, вероятно направени от коректори при отпечатването. Избраните части от Библията най-вероятно са преведени от московски църковнославянски текст, от който Софроний трудно би могъл да се абстрахира. Литургиите са предадени на езика, който той намира за най-подходящ и съдържащ разговорни форми. Допуска се, че книгата му е превод от второто издание на едноименната книга на Теотосис (Букурещ, 1803 г.) и се прави аналогия с Дамаскин Студит и наименованието „Софроние“.

Трудностите по отпечатването, неоформеността на езика, състоянието на литературата правят начинанието на Софроний твърде амбициозно. Това са проблеми, с които се срещат библейските преводачи много по-късно. Изказва се предположението, че е възможно Софроний да е бил преводачът от Букурещ, за когото Гавриил уведомява Пинкертън.

Включването на трета глава “Вук Караджич и Руското библейско общество” (с. 72-87) в изследване на българския библейски превод според автора на пръв поглед може да изглежда странно. Но то е оправдано, като се вземат предвид индиректни връзки. Двете най-влиятелни фигури в сръбското културно възраждане Доситей Обрадович и Вук Караджич оказват влияние върху процесите сред българите. Възможно е и сравнение между Обрадович и Софроний и между Вук и Неофит Рилски. Най-съществената близост между тези дейци се състои в еднаквостта на задачите, които те решават: преборване

с църковно-славянския формализъм и консерватизъм и възприемане на фонетичния говорим език като база за литературния. Вук помага България да бъде представена пред Европа, както това прави и за Сърбия, издавайки първата българска граматика заедно с няколко народни песни, посочвайки книги на български език, повлиявайки на Юри Венелин и пр. Историята на сръбския превод на Новия завет на Вук до голяма степен илюстрира проблемите, които срещат Руското и Британското библейски общества с българския и гръцкия преводи. Разпространението на сръбския Нов завет отвеждат представители на Британското библейско общество в райони, обитавани за тяхна изненада от българи. Макар да е започнал много по-рано, Вук успява да издаде сръбския превод на Новия завет едва след отпечатването на българската версия. Цялостните преводи на Библията на двата езика се появяват почти по едно и също време. Вук също така издава и една част от българския превод на Новия завет, който, въпреки че има малко значение за библейския превод, получава значително внимание от учени, изследвали българския език. Следва описание на добавките от 273 думи на български език, които Караджич прави към Санктпетербургския речник, анализират се българските му източници и продължителните (1815–1847 г.) перипетии с Британското и Руското библейски общества по превода на Новия завет на сръбски, както и многобройните пречки, възникнали при получаването на официално църковно разрешение, разногласията при оценките на превода му и др.

С четвърта глава „Евангелието на Матей според Теодосий Бистрицки“ (с. 88-110) започва анализът на усилията на Руското библейско общество да създаде на български език версия на Новия завет. Първоначалният интерес на Руското библейско общество е резултат на едно първо пътуване на Пинкертън през 1816 г., но първите конкретни стъпки са предприети в резултат на неговото второ и по-продължително пътуване през 1819 г., което го отвежда до Цариград. Ангажиран предимно с издаването на гръцка версия, той не пропуска да се заинтересува от възможността и за българска. От Патриарха в Цариград той получава препоръчително писмо до митрополита в Търново „да намери някой сред паството си, който е достатъчно квалифициран да преведе Новия завет на простонароден български“. Патриарх Григорий препоръчва за

тази работа архимандрит Теодосий от манастира Бистрица близо до Букурещ. За съжаление по време на своето завръщане в Русия Пинкертън не успява да мине през Търново, но изпраща патриаршеските препоръки и получава уверение, че Теодосий с готовност се е заел с превода на Новия завет на български език. Скоро става ясно, че е поет погрешен път - преди да е прегледано качеството на превода се урежда финансиране на изданието (субсидия от 200 лири е изпратена още през 1816 г. от Лондон). През юни 1821 г. в Кишинев Пинкертън и Съветът на Бесарабското библейско общество, обсъждайки съдбата на 20 000 бежанци, разискват и съдбата на българска версия на Новия завет. В свой доклад той отбелязва „Обзеха ни съмнения относно квалификацията на архимандрита, който по рождение е грък. Съветът не може да вземе решение относно проблема, преди да се получи информация колко добра е версията.“ Обсъжда се дори вариант Новият завет да бъде отпечатан на турски със славянски букви, тъй като българските преселници в Русия употребяват твърде много турски думи (както и гръцки и арменски) и с това доста са се отдалечили от славянските езици. Но тази идея е отхвърлена и е предложено за нуждите на българските колонисти в Бесарабия да се отпечатат 2000 копия само от Евангелието на Лука. Тези предложения са приети от ръководството на Руското библейско общество и през септември 1821 г. се решава да бъдат отпечатани в Санкт Петербург 5000 копия от ръкописа на Теодосий. През октомври следващата година Теодосий (заедно с двама дякони) пристига в Петербург и по негово желание се решава да се прибави славянския текст в паралелни колонки, за да бъде по-разбираемо за българите. Резерви по отношение на превода на Теодосий има и Патерсън и назначава опитен славянски коректор, с чиято помощ се надява да постигне една версия „достатъчно прилична като за първо издание“ в тираж 2000 екземпляра. Същото правят и няколко трансилвански българи в писмо до Санктпетербургския комитет на Руското библейско дружество. Те препоръчват трима свои сънародници (М. Кефалов, Ат. Некович и В. Некович), запознати с български, славянски и руски езици. Теодосий отбива критиките, обяснявайки, че това се дължи на „някакво бедно чувство за патриотизъм“ и отхвърля изпратените образци с аргумента, че не съществува граматика на български и респективно правила. Особено остра е

реакцията на П. Берон в апела му към сънародниците, поместен в Рибния буквар.

В началото на октомври 1823 г. отпечатването на Евангелието на Матей е завършено и Патерсън прави извода, че преводът „е напълно негоден за такава работа“. Идеята за българска версия на Новия завет временно е изоставена, но на следващата година Патерсън докладва: „Този народ започва да се раздвижва и тъй като те по свое желание влезнаха в кореспонденция с нас по проблема, ние се надяваме крайният резултат да бъде благоприятен.“ Отпечатаното Евангелие според него не може да се използва, тъй като в него не се спазват граматически правила.

Настъпват промени и в Руското библейско общество, бумът в чието развитие се е дължал на благоволенieto на император Александър и административни действия или по изказа на Пипин „официално едва ли не полицейско разпространение на Библията“. Промяната на императорското разположение бързо превръща някои от най-активните поддръжници в яростни противници на Библейското общество. То става жертва както на междуличностни интриги, така и на националистически, консервативни православни елементи, които са част от движение срещу свободното сдружаване. Всяко отклонение от традиционния руски модел, напр. превод на Свещените книги на говорим език, се е смятало за престъпление. През 1826 г. пак с императорска намеса, този път на Николай, обществото е окончателно ликвидирано, а продажбата на останалите издания бива позволена, но не и насърчавана от Светия синод. В този контекст остава неясна и съдбата на двете хиляди екземпляра на и без това несполучливия превод на Теодосий. Анализират се историографските изследвания, свързани с това издание. Авторът приема, че архимандрит Теодосий, грък по произход, е игумен на влашкия манастир в Бистрица (близо до Римник) и по негово време обитаван от много български монаси. Някои от тях (може би Гавраил Петров) е съдействал за превода. Главното в случая е да се отбележи, че работата по това първо издание на част от Библията на български език започва преди В. Караджич да е привлякъл вниманието на европейските учени върху българския език, а решението на библейските дружества е твърде прибързано с оглед неразвитостта на литературния език.

„Местните усилия продължават“ (с. 111-131) е петата глава. В нея се анализират промените през първата четвърт на XIX в., настъпили сред българите в страната и в многобройните български търговски колонии в резултат на гръцката революция. В известна степен тя е възприемана и като българска и мнозина са преки участници в „заверата“ (за вярата), а още повече претърпяват и косвеното ѝ влияние – т.н. гръкофилия. Събитията ускоряват и процеса на българската национална идентификация. Посочват се редица примери: чрез фигурите на Ив. Селимински, Н. Пиколо, братята Богориди, чрез утвърждаване на съсловията на джелепи и бегликчии (Чалъковци, Чомаковци), чрез укрепване на еснафските сдружения. От тях произхождат търговците в чужбина, местните капиталисти, учителите, писателите, реформаторите и революционерите. Исканията за български епископи прерастват в национален въпрос.

Промени се откриват и в развитието на българската печатна литература. Книгите на К. Пейчинович и Й. Кърчовски са определени като връзка с дамаскините и Софроний, а Буквара на П. Берон – като първия буквар с революционни образователни методи, оказал влияние върху формирането на литературния език. С оглед на темата се акцентира на книгата с библейски разкази на Кипиловски. В предговора той споделя както трудностите от езиков характер, така и голямата необходимост от превод на Новия завет на говорим език. През 1828 г. Петър Сапунов издава в Букурещ една първа част на Новия завет (Четири Евангелия). Преводът е направен от Сапунов и отец Серафим от Стара Загора от гръцки на източнобългарско наречие. В титулната страница и предговора се пояснява, че изданието има благословията на угровлашкия митрополит Григорий и подкрепата на сънародници и идва да запълни необходимостта да се чете Божието слово на роден език. Сапунов пояснява, че ще последват Деянията и Апостолите, ако се намерят средства чрез предварителни абонати. Изданието на Сапунов е определено като значимо, защото е продукт на българска инициатива и следва примера на Софроний.

С този превод се поставя началото на преките контакти на Британското библейско общество с българите. Поради това е направено обстойно представяне на обществената и книжовна дейност на Сапунов, коментирани

са детайли от кореспонденцията (1827 г.) между митрополит Григорий и Патриаршията, която прави категоричен опит да спре отпечатването, позовавайки се на лошото качество на превода. Григорий представя превода в много благоприятна светлина, направен от познавачи на гръцки и славянски и одобрен от българи в Търново. Отношение към превода взема и Ю. Венелин (по-специално към задпоставения член, който не се среща в други славянски езици), изказвайки своите предпочитания към русифицираната версия на българския, която той подкрепя. Времето, в което Сапунов се заема с това свое начинание, е определено като твърде неблагоприятно и той не е могъл да получи подкрепата на Британското библейско общество.

Следващата шеста глава е посветена на „Британското и чуждестранно библейско общество в Леванта“ (с. 132-146). Дейността на протестантските мисионерски и библейски дружества сред българите до голяма степен е свързана с работата им сред гърците. Това е особено вярно, що се отнася до Британското и чуждестранно библейско общество и съвременния гръцки превод на Библията, който довежда до един повишен интерес и към българите. В тази връзка е направен кратък преглед на изготвянето на гръцката версия с оглед на проблемите, които възникват: спорове по езика, съпротивата на православието, официализирането на изданието и пр. проблеми, които по-късно възникват и с българската версия. Маркирани са и основните центрове на книгоиздателска дейност в Леванта – Малта, Смирна и Цариград.

Бенджамин Баркър, член на Библейското общество в Смирна, заел се доброволно с разпространението на Библията, и Хенри Лийвз, постоянен ръководител на агенцията за Леванта в Цариград, през 1823 г. обсъждат пътуване до Одрин с цел да се проучи разнообразното население на Европейска Турция. Не е сигурно дали Баркър при това свое пътуване получава ясна представа за българите, но той констатира наличието на многобройно християнско население, което говори турски, гръцки и български и предлага Библейското общество да разгледа потребността от Светото писание. По-късно след посещение на Узунджовския панаир, голямо средище на търговия и с книги, Баркър констатира, че „от Пловдив до Букурещ се говори само български“. През 1826 г. той извършва дълго

пътуване (Салоника, Серес, Драма, Неврокоп, Дупница, Пазарджик, Пловдив и Адрианопол), което променя представите му за българите. В дневника му е отбелязано „в провинцията на Серес 100 хиляди гърци и българи“, „архиепископията на Драма сто села, от които всички са български“, „в районите на Неврокоп и Разлог не се говори нито дума гръцки“. В Разлог той възкликва „Смайващо е как тези българи са се разпространили толкова много отвъд своята провинция!“ Огорчен, че по пътя си не среща гърци, в Пазарджик той съжالياва, че не носи библии на български език. В Пловдив дава последното копие на гръцкия Нов завет на митрополит Никифор и продължава към Узунджово, срещайки отново само българско население. Ефектът от българските проучвания на Баркър е да се постави отново въпросът за български превод. През мес. май 1825 г. Лийвз в писмо до Пинкертън отправя запитване относно версията на Теодосий или на сръбска версия. В същото писмо той информира, че Иларион от Търново има превод на Новия завет на български, коригиран от самия него. Заедно с още няколко български книги Иларион възнамерява да ги отпечата в патриаршеската печатница, но скоро е принуден да напусне Цариград. По-късно Иларион сътрудничи на Лийвз и Баркър по превода на Новия завет на български език и това е предмет на седма глава „Иларион Търновски: неговото място в българската история“ (с. 147-163). Това място е предмет на противоречиви оценки. Търновската епархия (навярно като някогашно седалище на патриарх Евтимий) успява да запази относителна автономия и привилегированост и нейните митрополити са титулувани „Екзарх на цяла България“, а диоцезът им е обхващал цяла Северна България. Иларион, бидейки продължително (1821–1838 г.) търновски митрополит и като се има предвид силния му характер, безспорно е направил ярко впечатление на съвременниците си. Той е охарактеризиран като най-отявления фанариотски служител, обвиняван е, че изгорил най-старата (патриаршеската) библиотека в Търново и е превърнат в символ на „гръцките злини“. Сътрудничество му с представители на Британското и чуждестранно библейско дружество прави възможна корекцията на това твърдение. Като се има предвид личната му ангажираност с превода на Библията на български език може да се допусне, че негативната оценка за него е силно митологизирана и е приела наслагвания от времето на

крайното изостряне на българо-гръцката църковна разпра. В началото са представени застъпниците на негативните оценки за Иларион и основните им доводи (Ю. Венелин – 1830 г., В. Григорович - 1845 г., Хр. Даскалов – 1858 г., Р. Попович – 1859 г., П. Р. Славейков – 1863 г., М. Радивоев – 1912 г. и др.). Реабилитацията на Иларион започва с малка, но съдържателна публикация на Лео Винер „Делът на Америка във възстановяването на България (1840 - 1859)“, (1898 г.), последвана от Шишманов (1898 г.), Трифонов (1917 г.) и др. От докладите на Лийвз и Баркър до централата на Библейското общество в Лондон се изгражда един много по-различен профил на Иларион Търновски. Той е представен като много високо образован за времето си духовник, който осъзнава, че невежеството на неговото българско папство е резултат от липсата на подготвени духовници и богослужебни книги на разбираем за тези хора език.

Осма глава „Проблемите с авторството“ (с. 164-178) предлага няколко версии за възможните преводачи, с които са се търсели контакти, за да бъде издаден Новия завет на говоримия език на българите. Някои от тях безспорно се свързват с името на Иларион като човек, който ръководи най-големия български диоцез и силно е заинтересован Библейското общество да отпечата подходящия превод. През 1825 г. той отнася в Цариград ръкопис, за който се знае само, че е възнамерявано да бъде отпечата в Букурещ. В края на същата година той информира Лийвз за друг ръкопис, за който обаче е необходимо да се заплати определена сума. Неговият автор, „високо образован учител от Враца“, навярно е Константин Огнянович. В края на 1826 г. Иларион пише на Лийвз за двама граматисти, които, след като съставят българска граматика, биха се заели и с превода на Новия завет. Това става повод Лийвз да предприеме първото си пътуване през българските земи (Одрин, Ямбол, Сливен Търново, Габрово, Казанлък, Стара Загора и обратно). Разговорите с Иларион в Търново навярно са се съсредоточили върху негативната оценка на Библейското общество в Лондон по отношение на превода на Новия завет на Иларион на говорим гръцки език и за български превод не е отбелязан напредък. Но Лийвз добива ясна представа за възможността за българска версия. В писмо до Баркър той пише: „Езикът е толкова неструктуриран, че поражда много трудности. Обаче аз упорито препоръчвам като първа стъпка

незабавно да бъде преведено едно Евангелие, след това да бъде отпечатано и в същото време езикът да бъде сведен до няколко граматични правила, преди целият Нов завет да бъде преведен“. От тези позиции той се заема сам да провери как стоят нещата сред букурещките българи. Оттам пристигат два ръкописа, чиито автори се идентифицират с А. Кипиловски и В. Ненович, които към това време вече са издали книги с библейска тематика и основателно са смятани за подходящи да направят превод на Новия завет. Единият от граматичните, упоменати в писмото на митрополит Иларион, навярно е Ем. Васкидович, учител в Свищов и бивш секретар в Търновската митрополия (1821–1825 г.). Другият би могъл да бъде Неофит Бозвели, за когото е известно, че е приготвял превод на Новия завет, който да бъде издаден в Цариград. По-малко вероятно е третият свищовски учител Хр. Павлович да е имал готов превод, макар че Р. Попович споменава за такъв.

Преводът на Новия завет, за който Лийвз знае, че трябва да бъде издаден в Букурещ, е този на Сапунов. Още през 1820 г. той е получил одобрението на угровлашкия и търновския митрополити. Първото споменаване на Сапунов във връзка с дейността на Библейското общество е от 1827 г. и е свързано с несполучливия опит на Иларион да получи патриаршеско одобрение за превода. По-късно Лийвз с удовлетворение разбира, че преводът е отпечатан в Букурещ с помощта на местни поддръжници. Преместването на Иларион в Димотика (1827 г.) прекъсва връзките на Лийвз със свищовските преводачи. След битката при Наварино Лийвз заедно с други европейци напуска Цариград и с това приключва работата му по българската версия на Новия завет.

В глава девета „Сапунов отхвърлен“ (с. 179-199) са проследени последователните контакти на Баркър като приемник на работата на Лийвз по българския превод на Новия завет. В качеството си на представител на Британското библейско дружество и отговорен за разпространението на неговите издания в Европейска Турция той придобива най-точна представа за необходимостта от този вид книги сред българите. Впрочем с този проблем той се среща още по време на първото си пътуване. През 1832 г. пътувайки от Солун до Ниш той вижда, че българите с готовност купуват Новия завет на Стойкович, макар той да е на сръбски език. Като изоставя сътрудничеството с

Иларион, Баркър пише до Комитета в Лондон през 1833 г. и получава препоръка да се свърже с Букурещ, където българи работят в тази насока. Чрез английския консул в Букурещ Баркър получава екземпляр от Сапуновия превод и обсъжда неговите качества с образовани българи в Смирна. Те установяват, че при все че преводът е извършен от съвременен гръцки Нов завет, езикът му е на наречие, използвано от букурещките българи, речникът му е ограничен, с много турски, гръцки и влашки заемки. Един от тези българи – К. Фотинов предлага свой превод. В този случай отново се повтарят противоречия, известни на библейските представители от преводите на сръбски и гръцки, т.е. различията между представителите на различни езикови течения. Баркър не е състояние да вземе решение и през 1834 г. се отправя към Букурещ с намерение „да научи всичко за българския език“. В Търново от протосингела на Иларион научава, че Сапуновият превод е „много добре приеман от българите“. В Букурещ Баркър се среща със Сапунов и обсъждат сделка за останалите му 800 екземпляра от Новия завет и качествата на превода му. Сапунов пояснява, че би могъл „да направи стила си по-възвишен“ и да включи повече славянски думи, но така ще стане неразбираем за обикновените бедни хора. Той допълва, че при превода се е ползвал от влашката и славянска версии. До конкретна сделка не се стига и те се споразумяват да отнесат въпроса до ръководството в Лондон. Баркър прекарва 6 седмици в Румънските княжества и прави тъжна констатация за „ленивите и крайно бедни селяни“ в контраст с трудолюбивите българи. На връщане за Цариград той преминава през Северозападна България (Видин, Ниш, София), Пловдив и Одрин. Като се прибавят към това и впечатленията от предишните пътувания – 1826 г. (Източна Македония и Тракия) и 1832 г. (Западна Македония), може да със сигурност да се допусне, че Баркър вече е имал много добра представа за България и нейния народ. По пътя си той има възможност да апробира сред обикновените български християни двата текста – този на Сапунов и на Фотинов и установява, че преводът на Сапунов е разбираем за бедни и богати въпреки някои малки различия в езика. Езикът на Фотинов е напълно отхвърлен, тъй като представлява смесица от славянски и български. Получил уверения, че е налице голямо търсене на български превод, Баркър докладва, че това е версията на българския език, която трябва

да бъде издадена от Библейското общество. Той получава нареждане от Лондон отново да посети Букурещ и да договори изданието за определените двеста лири. Повторните преговори със Сапунов са неуспешни, но и мнението на Баркър за превода също се променя, тъй като разбира, че разрешението от църковните власти е получено чрез корупция. Това слага край на взаимоотношенията със Сапунов.

Двамата братя Мустакови, които са изразили пред Баркър своето отношение към Сапуновия превод и са му съобщили за съставянето на първата българска граматика, настойчиво му препоръчват да се свърже с Неофит Рилски като най-подходящ за начинанието на Библейското дружество да бъде издаден превод на Новия завет на български език. На път за Габрово, където възнамерява да се срещне с Неофит, Баркър минава през Търново, за да потърси подкрепата на митрополит Иларион. Последният, като преповтаря още веднъж горещото желание на българите да видят Божието слово на родния си език, подкрепя начинанието на Баркър и дава съгласие за разпространение в своя диоцез. Той предлага своето посредничество и съдействие. Така през есента на 1835 г. Баркър се среща с Неофит Рилски и договарят предстоящата работа. За 45 лири (4500 пиастри) Неофит приема да извърши превода на Новия завет за една година. За половината от ръкописа (и позволеното на Иларион) за първите 6 месеца е трябвало да получи половината хонорар, а останалата – при изпращането на целия текст. В случай, че Библейското дружество не се съгласи с тези условия, Баркър се задължавал да плати направените до момента разходи. Неофит Рилски е най-добрият избор за целите на Библейското общество. Той е сред най-образованите хора на своето време, дълбоко почитан и уважаван от сънародниците си и определян от тях като баща на българските учители, автори, езиковеди на българската литература и езикознание.

Следващата глава десета „Неофит Рилски и образователната реформа“ (с. 200-224) го представя на фона на българската действителност. Той се свързва с въвеждането на Ланкастерската система в българското образование в училището в Габрово през 1835 г. Този акт има трайно въздействие върху цялостния процес на българското духовно възраждане. Анализира се

особеното влияние на Ю. Венелин върху българите (Селимински, Кипиловски, Априлов).

Направен е кратък преглед на създаването и същността на Ланкастерската система на обучение в Англия. През 1814 г. моделът на Британското и чуждестранно библейско общество е заимстван от Ланкастерската школа и тя прераства в Британско и чуждестранно училищно общество. Двете общества често синхронно разпространяват влиянието и дейността си в различни части на света. Сред гърците например добре организираното обучение, популярно като „алилодидактично“ е приложено от родения в Пловдив Джордж Клеовулос в гръцките училища в Букурещ и Яш още през 1820 г. и бързо се разпростира в самата Гърция. Затова безспорна заслуга има Британското и чуждестранно библейско общество, чиито идеи за разпространението на Библията естествено се свързват с образованието. Като отглас от европейската гръкофилия към гърците се насочва и Американският съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина. В 1830 г. в Цариград е открито първото ланкастерско училище със съдействието на Баркър, а след 1832 г. американските мисионери У. Гудел и Х. О. Дуайт подпомагат откриването на множество други.

Тази система става известна на българите чрез Букурещ, а вероятно – и чрез Русия. Пръв я препоръчва П. Берон (1824 г.), а Р. Попович я въвежда през 1837 г. Смята се, че К. Фотинов я практикува в частното си училище в Смирна, но за това няма категорични сведения (поне до 1834 г.) През 1833 г. Васкидович е наречен „алилодидаскал“ в аритметиката на Павлович, който също използва Ланкастерската система в Свищов. Прави се допускане, че тя е използвана и в Самоков, но всички тези случаи не са оказали особено влияние върху българското общество.

Първото училище, в което преподават българи и се преподава за българи на български език и всички помощни средства по Ланкастерската система са на български език, е Габровското. Главната заслуга за това е на В. Априлов, но в начинанието участват и много други, осъзнали потребността от образованието. В 1833 г. е построена училищната сграда и на следващата година в Букурещ е изпратен на обучение Неофит Рилски. Той е известен до този момент като книжовник и монах в Рилския манастир и се заема с превода

на учебници, учебни помагала и активно участва в дискусиите по съставяне на българска граматика. Той живее с братя Мустакови, на които посвещава граматиката, която издава през 1835 г. На 2 януари 1835 г. Неофит започва да преподава в Габрово, а учебните материали са отпечатани в сръбската държавна печатница в Крагуевац. Неофит подготвя и Ланкастерските таблици, многократно издавани по-късно. Въпреки многобройните перипетии Габровското училище има решаваща роля в развитието на българското образование и учебна книжнина.

Единадесета глава е „Превод на Новия завет“ (с. 225-238). Година преди да бъде избран за преводач на Новия завет, Неофит изразява становището си, че училищата и учебниците трябва да имат приоритет преди църквата, манастирите и преводът на Библията. Такова становище е изразявано и от представителите и на Библейското дружество. Подпомагайки издаването на учебници, Неофит вече е могъл да се заеме с превода на Новия завет. Той започва своята работа веднага след като са се договорили с Баркър в края на септември или началото на октомври 1835 г., защото към 1 декември е направил работен вариант най-малко на първите три евангелия. Комитетът в Лондон незабавно одобрява находката на Баркър и дава незабавното си съгласие, приемайки изискванията на Неофит. Самият той предполага, че би могъл да привърши работата за десет месеца. Баркър изготвя договор на гръцки език в Смирна от 19 февруари 1836 г. и подписан от Неофит. Съществува още един вариант на договора, подписан от Неофит в Габрово на 25 март 1836 г. с постскрипум от 23 май 1836 г. Кореспонденцията между Неофит и Баркър се осъществява с посредничеството на Иларион, който се ангажира с корекциите на ръкописа и насърчава двете страни. На 17 август Баркър докладва, че е получил Четирите евангелия и Деянията. Месец по-късно Неофит получава уговорената сума от 2250 гроша чрез Търново. Едва на 30 март 1838 г. Баркър повторно докладва, че е получил целия ръкопис. Това дава възможност да се коригира датата в постскриптума на втория договор като 1838 г., когато е изплатена и останалата сума. Баркър предполага, че забавянето на ръкописа се дължи на пречки от страна на Синода в Цариград и това е приемливо, като се има предвид категоричната забрана на Патриаршията от 19 юли 1836 г., изпратена до Иларион преводът

да бъде продължен. Копие от това писмо Иларион изпраща и до Неофит, но като се има предвид неговото сравнително независимо поведение спрямо Патриаршията, това може да се приеме и като съвет да се изчака да отmine големият шум в Цариград.

Безспорен факт е разривът, който настъпва между протестантските мисионери и гръцкото духовенство след победата на Гръцката революция и отделянето на гръцката църква от Патриаршията. Конфликтът взема повод от еврейския превод на Лийвз на Библията, където е пропуснат Апокалипсиса. Крайните ортодоксални консерватори начело с Икономос започват яростни критики срещу протестантската версия на Библията. Мисионерите, и особено тези от Американския съвет, инвестирали 27 от най-добрите си представители и близо четвърт милион долара в гръцкото образование в издаването на учебна и религиозна литература (всичко в тираж около един милион екземпляра) биват категорично отхвърлени вследствие на бързото развитие на крайния гръцки национализъм. Атаките срещу протестантите се усилват от 1834 г., но кулминацията им настъпва по време на патриарх Григорий VI, когато през 1836 г. е издадена специална енциклика. Всякакви книги, издадени от протестантите на какъвто и да било език, трябвало да бъдат изгаряни; забранява се всякаква печатна или устна работа. През 1837 г. Патриаршията издава забрана да се контактува с мисионерите и през 1840 г. патриарх Григорий VI е свален със съдействието на английския посланик и Ст. Богориди.

Цитираното писмо до Иларион е в пряка връзка с тези събития и в контекста на все по-обтягащите се отношения между Патриаршията и формиращата се българска нация. Допуща се, че Неофит е изпратил втората част на ръкописа си след смъртта на Иларион, за да може да се използва при отпечатването разрешението му за първата част, което при новите обстоятелства едва ли би било дадено за цялото издание на Новия завет.

Дванадесета глава „Отпечатване на Новия завет” (с. 239 - 250) представя трудностите по отпечатването, сравними с тези по превода. Разглеждат се проблемите за връзките между протестантските мисионери и Българското възраждане. Оттук започва да се отграничава делът, който имат американските протестантски мисионери в това начинание.

Когато Баркър преговаря със Сапунов, той има предвид печатниците в Букурещ и Белград, както по-късно и в Смирна, закъдето през 1832 г. отправя искане към Лондон. Към края на следващата година от Малта в Смирна е преместена печатницата на Американския съвет. Стоварването на двеста сандъка на пристанището на Смирна предизвиква сред православни, католици и мюсюлмани и острата реакция на турското правителство. Преподобният Д. Темпъл успява да задържи две преси в Смирна, които започват работа през 1834 г. тогава той предлага на Баркър да отпечата така наречения Сапунов превод, като Библейското общество осигури буквите. Подобно предложение му отправя и Джозая Брюър, американски мисионер, който заедно с Томас Броун се занимава с отпечатване на книги и списания в Смирна. Баркър има известни трудности с доставката на буквите, с което отпечатването на превода на Неофит се забавя още повече.

Към втората половина на 1839 г. печатането започва и в края на януари 1840 г. Баркър обявява, че „българският Нов завет най-сетне е завършен“. Почти двадесет и пет годишните усилия от страна на Британското и чуждестранно библейско дружество дават резултат в „Новия завет на нашия Бог Исус Христос сега с нов превод от славянски на български език от йеромонах Неофит от Рила и внимателно и съвестно проверен и одобрен от мъдрия митрополит на Търново Иларион, Смирна, в печатницата на А. Дамиан и съдружие. 1840“. Това е краят на едно начинание, в което пряко или косвено вземат участие много хора (шотландци, англичани, руснаци, сърби, румънци, сърби). Приносът на Америка е чрез Брюър, чийто съдружник по това време е Дамиан.

В преценките за инициативата на Библейското общество да издаде Новия завет на български език често се срещат неточности. Най-често това се приписва на американските мисионери. Самият Неофит използва особен термин „англо-американци“, когато обозначава някои от книгите в своята библиотека. Редица изследователи също смятат превода на Новия завет дело на Американския съвет.

Следващата тринадесета глава е „Американските мисионери, Фотинов и печатницата в Смирна“ (с. 251 - 268). Въпросът за изясняване на американската връзка с Неофитовия превод на Новия завет води към

печатницата на Антон Дамиан връзките на американските мисионери с нея и с К. Фотинов.

Още в изследването на Винер е направено неточното допускане за тази печатница като за „първата българска печатница“ и за участието на американските мисионери, по-специално на Ригс в отпечатването на Новия завет. Шишманов коригира тази оценка за Ригс, а и последният е известен със своето твърдение, че това издание не е преглеждано от нито един представител на Библейското общество. По молба на Баркър Ригс преглежда (1850 г.) текста с оглед на второ издание. През 1872 г. Ригс уточнява, че Фотинов е чел коректурите на първото издание на Новия завет. Фотинов и Баркър се познават вероятно от 1834 г. и номинирането му като коректор е сполучливо решение на Баркър. Фотинов се е установил в Смирна през 1828 г. и десет години по-късно издава първия си труд – Гръцка граматика в печатницата на Дамиан. Там той печата списание „Любословие“, както и други свои книги. В тази печатница са отпечатани и първите преводни учебници от Сава Радулов (1843 г.) и тя придобива реноме на „българска печатница“. Тази печатница ползват и американските протестантски мисионери.

Отново на Винер и Шишманов принадлежат първите разкрития за връзки на американските мисионери с дейци на Българското възраждане и констатации за косвеното въздействие на Америка върху националното ни Възраждане. До към 1840 г. вниманието на американците в Смирна е съсредоточено върху гърците (ланкастърски училища, списания, учебници, девическо образование). Нищожните резултати в евангелизацията предизвикват остра критика в Америка и мисионерите постепенно се оттеглят от работата сред гърците. Не трябва да се пропуска, че след Малта и преди Цариград Смирна е издателският център на Американския съвет, където се превеждат и издават части от Библията на различни езици под ръководството на известния библеист Ригс. Печатницата на Дамиан е един от примерите, когато американските печатници преминават в ръцете на местни хора и издаването на българския Нов завет вероятно е последната книга, отпечатана от съдружието Брюър – Дамиан. Когато през 1844 г. Фотинов се заема с издаването на своето списание „Любословие“, той използва шрифта, доставен

за отпечатването на Новия завет. Върху него безспорно влияние оказва издаването на гръцки език списание „Апотики“, което до това време е подпомагано от американските мисионери и е подобие на американското „Списание за полезно познание“. Фотинов възприема духа на протестантизма и хуманизма чрез своите контакти с протестантите (без да става протестант) и оказва силно въздействие върху българските си читатели. През 1843 г. при издаване на своята география Фотинов отново ползва илюстрации и карти, предоставени му от американските мисионери, а и самата география е гръцка преработка на американски учебник, направен от мисията.

Печатницата в Смирна не може да бъде определяна като първа българска печатница. Известни са печатниците на Карастоянов в Самоков, Солунската печатница и др., но те не успяват да достигнат репутацията на тази в Смирна. Като главна причина за липсата на книгоиздателски център в българските етнически граници се посочва политиката на Портата да държи под свой пряк контрол печатането на български издания (Русе, Одрин, Солун). И макар че в Дамиановата печатница не се отпечатват много книги – тя е отдалечена, цената е висока, няма разнообразни шрифтове и пр., тя е забележителна със срещата, която осъществява между Британското и чуждестранно библейско дружество, Американския съвет и дейците на Българското възраждане.

Глава четиринадесета е „Разпространението на Новия завет и неговото въздействие върху американското мисионерско внимание“ (с. 269-290). Появата на Неофитовия Нов завет е посрещната от българите с голям интерес и нетърпение като голямо национално постижение. През април 1840 г. се появяват слухове, че „англичаните“ го печатат и през октомври вече се появяват заявки. Допуска се, че Неофит, който по това време е в Рилския манастир, е получил своите екземпляри по Великден. Едно негово писмо разкрива удовлетворението, което е изпитал: „моите усилия не са отишли напразно... Сега може гърците да го горят, да го палят, да го забраняват, факт е, че то е добре преведено... за широка обществена употреба и може да бъде лесно преглеждано и коригирано“. Засвидетелствано е голямото вълнение на патриотично настроени българи от Букурещ и от много други места. Реакцията на Патриаршията е бърза, крайно отрицателна и тя категорично

забранява разпространението на Новия завет. Може да се предположи, че това не е само противопоставяне на български превод, а и реакция срещу издание на протестантски мисионери. От 1841 г. духовенството по места се задължава да изземва всички екземпляри и да ги изгаря. Има сведения обаче, че на много места (Копривщица, Търново, Пазарджик и др.) българите не се съобразяват с тази заповед.

Въпреки забраната на Патриаршията Баркър изгражда своите канали и контакти за разпространение. През лятото на 1840 г. на път за Одеса той взема със себе си екземпляри от българския Нов завет и установява връзки с Мелвил, дистрибутор на библейски книги сред колонистите в Южна Русия. Лазаридис, отговорник на библейското депо в Цариград, и Шнел в Одрин и панаира в Узунджово се превръщат в пунктове за разпространение. През 1843 г. Баркър докладва на Комитета в Лондон, че от петхилядния тираж са продадени три хиляди екземпляра и иска разрешение за второ издание. В Одеса Баркър установява връзки с първите български студенти там (Н. Геров, Зах. Княжески, Б. Петков), които с въодушевление приемат Новия завет и се залавят с преводи от гръцки език на трактати, издавани по-късно в Смирна.

Американските мисионери се ангажират с по-нататъшната работа по Новия завет и по-специално това е Илайъс Ригс, който е първият американски мисионер, заел се от 1842 г. да изучава български език с цел да редактира българските издания. В същност интересът на американските мисионери към българите е засвидетелстван от 1834 г., когато У. Шофлер и Х. О. Дуайт правят опознавателно пътуване през Европейска Турция и поставят пред Съвета в Бостън въпроса за отделна мисия в района. През 1841 г. Х. Ван Ленеп е натоварен да проучи условията за работа в района на Адрианопол и е впечатлен от факта, че на панаира в Узунджово „2000 екземпляра на Новия завет са продадени за по-малко от седмица“. Х. А. Хоумс, колега на Баркър в книгоразпространението, също е впечатлен от жаждата на българите за книги. В обширен доклад до Американския съвет и по-специално до Р. Андерсън през 1842 г. той представя България като „най-голямата и най-обещаваща област в цяла Турция“, по-късно (1844 г.) определя българите на 4,5 милиона и настоява да се изпратят няколко мисионера специално за работа с тях: „Една мисия сред българите е далеч по-необходима, отколкото където и да било

другаде, където не е имало мисия“. Той установява връзка с К. Огнянович и други дейци за отпечатване на учебници на български език. През 1843 г. и Ригс се обръща към Андерсън, посочвайки, че самите българи работят по съставянето на учебна литература и настоява техните усилия да бъдат подпомогнати и подкрепени. Политиката на Андерсън, насочена предимно към евангелизация, довежда до отхвърляне на тези предложения. Около Ригс и Баркър се оформя само една група, която се заема с подготовката и отпечатването на трактати.

Последната петнадесета глава „Край и начало“ (с. 291-305) е един вид епилог. Интересът на Американския съвет към българите (считани първоначално за част от гръцкото православие) започва да се засилва едва след провала им сред гърците. Работата сред българите, първоначално ограничавана до сътрудничество с Британското общество при дистрибуцията на Новия завет и издаване на трактати, придобива все по-голямо значение. „Бунтът на четящите Новия завет“ става голямото основание за откриване на българска мисия. Към това безспорно се прибавя повишения интерес към християнското население на Османската империя след Кримската война от страна на европейските сили и Русия. Българското брожение срещу гръцкото духовенство също влиза в полезрението на мисионерите и те първоначално го схващат като религиозна реформация. Но религията не е основата на църковния въпрос. Това е начална форма, в която се проявява българското национално самоопределяне. Друга причина, която обяснява бавния напредък на мисионерската работа, е че територията между Дунав и Балкана е отстъпена като поле за действие на Методисткото общество при установяването на станциите Адрианопол, Стара Загора, Пловдив и Шумен.

По-добри резултати се наблюдават в издаването на библейски текстове. Отбелязва се, че Неофитовият превод не успява да създаде в такава степен стандартизация на литературния език, както това направи преводът на В. Караджич за сръбския език. С разпространението на образованието в Източна България и завръщането на образовани хора източният диалект поубедително се утвърждава. Това не убягва от вниманието на опитния филолог Ригс и когато през 1858 г. издателският център на Американския съвет се премества в Цариград, той издава няколко трактата. На него е възложено да

коригира частите от Стария завет (Псалми, Битие, Притчи и Еклисиаст), преведени от Фотинов. На 8 декември 1858 г. заедно с Фотинов започват работа върху Изхода, но три дни по-късно Фотинов умира. През януари 1859 г. Баркър запознава Ригс с Христодул Костович и работата по Стария завет продължава. Последното (шесто издание) на Новия завет съвпада с края на 40-годишната служба на Баркър, посветена на Библията. Той умира няколко месеца след Фотинов, неговия най-добър български сътрудник. Първата част от пробно издание на Стария завет, приготвено от Ригс и Костович, се появява в 1860 г, годината, в която българите открито се противопоставят на Патриарха по време на Великденската служба в българската църква в Цариград. Втората част е отпечатана в 1862 г. На 12 октомври 1863 г. започва повторна работа върху Новия завет от екипа П. Р. Славейков, Ил. Ригс, Хр. Костович и Алберт Лонг (от методистката мисия). В началото на 1865 Новият завет е завършен и на следващата – отпечатан. Към средата на 1867 г. първото тритомно издание на Стария завет е изчерпано, но се подготвя второ. Наред с това се извършва хармонизация на всички части с цел да бъде издадена цялата Библия.

Ранните надежди на мисионерите за евангелизация не се сбъдват. Сайръс Хемлин много скоро формулира несбъднатите очаквания и на самите българи - „те не получиха политическа свобода и сваляне на гръцките митрополити“. Още по-точен е Л. Бонд през 1870 г. „те смятат своята националност и своята религия като едно цяло. Как да бъдеш българин и протестант едновременно за тях изглежда неразбираемо.“

Отделянето на българска мисия на Американския съвет съвпада с отделянето на Българската църква от Патриаршията и с издаването на цялата Библия в един том като резултат от половинвековни усилия. „Това е първото копие от българската Библия, което бе изпратено от Цариград в Стара Загора по повод първата годишна среща на мисията на АСПЧМ за Европейска Турция“ е написано на екземпляра, който носи и подписите на всички присъстващи на 4 юли 1871 г. в Стара Загора.

Дисертацията на доктор Кларк идва като отговор на настойчивостта на проф. Шишманов да се изследва архива на АВСФМ. В този смисъл тя успешно се вгражда в начеващия българо-американски научен диалог – в

частта му за преводите на Библията на български език. Изследвани са както американски, така и британски протестантски архиви, при това с прецизността и широтата на Шишмановите стандарти. Тя е многократно цитирана от български автори – историци, езиковеди, теолози, културолози, а фактологията и тезите ѝ стават опорна в много нови изследвания.²⁰

Цялостен историографски, текстологичен и езиковедски анализ на изданията на протестантите се съдържа в прецизното изследване на Д. Иванова „Традиция и приемственост в новобългарските преводи на Евангелието“²¹. Пълният превод на Библията от 1871 г., припознаван като „протестантската Библия“, „Славейковата Библия“, „Цариградската Библия“, претърпява многобройни издания: 1874, 1885, 1897, 1912, 1914, 1918 г. в Цариград и Ню Йорк. Между 1921 и 1924 г. в София излизат и частични издания. Но до 1925 г., когато е отпечатан Синодалният превод, те остават единствените издания на Библията на съвременен български език.²² Според авторката „Новобългарските преводи на Евангелието играят важна роля в българското духовно възраждане през XIX в., при изграждането на националната култура и литература, при формирането на новобългарския книжовен език, осигуряват приемственост и съхранение на вековната книжовна традиция, положена от Първоучителите Св. Св. Кирил и Методий.“²³

От дистанцията на времето както дисертационният труд, така и продължителните усилия на протестантските мисионери върху превода на Библията придобиват една по-различна значимост. Те пряко кореспондират с американската максима „не да дадеш риба някому, а да го научиш да я лови“. Дълбоко и искрено проникнати от идеите на Реформацията за създаване на независима национална църква с богослужение на роден език и от протестантските принципи за непосредствена връзка между Бога и човека,

²⁰ Сравни както най-новото обстойно изследване на П. Митев в: Ив. Илчев и П. Митев. Докосвания до Америка (XIX – началото на XX век), София, 2003, така и Р. Радкова, Н. Данова, В. Бонева, Т. Несторова, Д. Иванова и много други. Кларк също се връща към някои от своите тези, разработвайки ги в отделни студии (сравни *The Pen and the Sword* (бел. 4 тук).

²¹ Д. Иванова, *Традиция и приемственост в новобългарските преводи на евангелието. Текстология и език*, Пловдив; 2002, 548 с.

²² Пак там, с.45.

²³ Пак там, с.366.

протестантските мисионери правят възможно българите сами да прочитат Божието слово и подпомагат усъвършенстването на българския език.

След близо десетгодишно прекъсване (1941–1951), когато работи за правителството на САЩ²⁴, проф. Джеймс Кларк се завръща към своите академични занимания. През 1951-1954 г. той е водещ професор по история в Индиана Юнивърсити, основател и директор на първия в САЩ академичен Институт за източноевропейски проучвания. В продължение на 20 години (1956-1976) е професор в университета в Питсбърг, където организира първия междууниверситетски обмен със СУ „Св. Климент Охридски“. Публикува над 40 изследвания, посветени на българската история. Членува в Американската асоциация за славистични проучвания, в Американската асоциация за югоизточноевропейски проучвания и е неин вицепрезидент (1977) и президент (1978), в Асоциацията за български проучвания и неин президент (1979-1982), в Американско-българската фондация “Макгахан”, чийто председател на съветана попечителите е (1978-1982). Чете лекции в Странфорския университет, Калифорнийския университет (Бъркли), Американския университет, Карнеги–Мелън юнивърсити, Дюкейн юнивърсити и много други.

В този кратък преглед се съдържа една линия на поведение, която от средите на американските протестантски мисионери от средата на XIX в. поема идеята за изучаването на българите, прокарва я през университетски катедри и активно подпомага нейното институционализиране в американските академични институции за опознаване на нашата история и културните ни традиции в САЩ.

²⁴ За някои българи, навярно повлияни от книгата „Процесът срещу Трайчо Костов и неговата банда“, София, 1949 г. твърде е допадала легендата за Кларк като агент на ЦРУ. Когато в някои нови научни публикации акцентът се поставя върху работата му като държавен служител, текстът не е в унисон с иначе добрите намерения на автора да представи своя дългогодишен приятел. (Виж: П. Шопов, Джеймс Ф. Кларк - бащата на българистичните исторически изследвания в САЩ. - В: *Studia balcanica*, 24, София, 2003, с. 373; Срв. показанията на Ц. Цонев в: Обвинителен акт на Главна прокуратура на НРБ срещу престъпната банда на Трайчо Костов. София, 1949, с. 13).

PROFESSOR JAMES F. CLARKE AS HISTORIAN OF THE BULGARIAN NATIONAL REVIVAL

(Summary)

Penka Angelova

This paper is based on two major publications of Professor James F. Clarke, his doctoral dissertation “The Bible Societies, American Missionaries and the Bulgarian National Revival” (of 1938, published in 1971), and the posthumous collection of 34 of his works, edited by Denis Hupchik, one of his own students (1998). James Franklin Clarke (1906-1982), belonged to a family of American missionaries working in the Bulgarian lands since the mid-19th century, and that circumstance determined to large extent predetermined the direction of his academic career. It was centered on the activities of the American Protestant missionaries and their interrelation and impact on the Bulgarian nation during one of the most decisive period of its history, the National Revival, especially in its spiritual aspects. During his lifetime, Prof. Clarke had published over forty works (including two books, and numerous studies and scholarly papers). At the same time Prof. Clarke carried put great organizational activities in the field of South-East European and Bulgarian studies in the American academe. That made him “father” of the Bulgarian historical studies in the United States.